

## O'QUVCHILARGA AJDODLAR MEROSINI O'RGATISH ORQALI ULARDA O'QUV-BILISH MEXANIZMLARINI RIVOJLANTIRISH

**Yakitjan Buvabayevna Kadirova**

Nizomiy nomidagi TDPU, v.b.dotsent, p.f.f.d (PhD)

**Raxmatullayeva Manzura Nurillaevna**

Nizomiy nomidagi TDPU Fizika-matematika fakulteti

Fizika acronomiya yo'nalish 1-bosqich talabasi

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini rivojlantirishda mutafakkir ajdodlarimiz tomonidan qo'llanilgan didektiv vositalar, usul va metodlardan foydalanish tizimini vujudga keltirish masalalari yoritib beriladi.

**Kalit so'zlar:** Hissiy bilish-sezgilar, idrok, tasavvur, ratsional bilish- tushunchalar, mulohazalar, aqliy xulosa, emperik bilish, nazariy bilish, ideal model.

**Аннотация:** В данной статье освещены проблемы создания системы использования дидактических средств, методов и приемов, используемых нашими мыслящими предками, в развитии учебной деятельности учащихся.

**Ключевые слова:** Эмоциональное познание-ощущения, восприятие, воображение, рациональные познания-понятия, суждения, умственный вывод, эмпирическое познание, теоретическое познание, идеальная модель.

**Abstract:** This article highlights the problems of creating a system for using didactic means, methods and techniques used by our thinking ancestors in the development of students' educational activities.

**Key words:** Emotional cognition-sensations, perception, imagination, rational cognition-concepts, judgments, mental inference, empirical cognition, theoretical cognition, ideal model.

**Kirish:** Respublikamizning oliy ta'lim tizimida ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan pedagogic merosdan samarali foydalanish, uning shaxs imkoniyatlarini kengaytirish, uni intellectual, ma'naviy-axloqiy jihatdan rivojlantirishdagi nazariy amaliy yo'nalishlarini tadqiq etish talabalarda o'quv-bilish faoliyatini rivojlantirishda mutafakkir ajdodlarimiz tomonidan qo'llanilgan didaktik vositalar, usul va metodlaridan foydalanish tizimini vujudga keltirish taqazo qilinmoqda. 2022-2026yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining "Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish" deb nomlangan beshinchi ustuvor yo'nalishida "Buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va targ'ib etish" maqsadi (73-maqsad) belgilanadi. Natijada ajdodlarimiz merosini o'rganish jarayonida talabalarning o'quv-bilish faoliyatini rivojlantirish mexanizmlarini yanada takomillashtirish imkoniyatlari kengaymoqda. [1]

Xalqning merosi uning o'zligini ifodalaydi. Unda hayotiy hususiyatlar tizimi aks etadi. Ajdodlarning o'ziga xos xatti-harakatlari namayon bo'ladi. Ajdodlar merosi avlodlarning aql-zakovatini charxlab, ularni faollikk aundaydi. Bu faollik bilish faolligi sifatida namayon bo'ladi.

"Pedagogika" entsiklopediyasida: "Bilish-1) ta'lim jarayonida o'quvchi va talabalarga taqdim etilgan o'quv materialining o'zlashtirilganlik darajasi; 2) borliq va uning obektiv qonuniyatlarini o'rganish, o'zlashtirish, egallash shakli" [2] tarzida izohlangan.

Bilish obektiv borliqni inson ongida aks etishining oliy shakli, haqiqiy bilimlar hosil qilish jarayonidir. Insonning bilish faoliyatini o'zining muayyan darajalariga ega: hissiy bilish-sezgilar,

idrok, tasavvur orqali hosil qilinadi; ratsional bilish-tushunchalar, mulohazalar, aqliy xulosalardan o'tib nazariyalar tarzida namoyon bo'ladi. Shuningdek, inson bilish faoliyatining kundalik, badiiy, ilmiy darajalari ham mavjud. Ilmiy bilish faoliyati tabiyat va jamiyatning o'ziga xos xususiyatlarini bilishga qaratilgan. Bilish faoliyati o'zining muayyan yo'nalishlari, aniq maqsad va vazifalariga ega.

Bilish faoliyati yordamida inson olami, undagi voqea-hodisalarni anglaydi. Bilish faoliyati yordamida shaxs ko'plab axborotlarni o'zlashtiradi va aniq xatti-harakatlar orqali unga munosib javob qaytaradi. Insondagi amaliy va kasbiy bilish jarayoni aniq vositalar yordamida rivojlanadi. Har bir shaxs aqliy bilish, xissiy bilish shakllarini o'zlashtiradi.

Yosh avlod bilish faoliyati orqali ma'naviy-madaniy, intellektual boyliklar, ajdodlar merosi va xalqning ko'p asrlk ijtimoiy tajribasi hamda qadriyatlarini egallaydi. Inson o'zi o'zlashtirilgan bilimlar va ijtimoiy tajribani tushunchalar, qonunlar, printsiplar, nazariyalar sifatida talqin qiladi va keying avlodlarga uzatadi. [2]

Bilish jarayoni o'zining muayyan bosqichlariga ega. Uning bosqichlari shaxsning dunyoni anglash darajasi, bilish faoliyatining shakl metodlaridan kelib chiqqan holda turli tuman bo'ladi. Shaxsning bilish faoliyati o'z xarakteriga ko'ra hissiy hamda aqliy bilish shakllariga ajratiladi.

Hissiy bilish jonli mushohadadan iborat bo'lib, bilimning dastlabki manbaidir. Hissiy bilish orqali ongida narsa va hodisalar to'g'ridan-to'g'ri aks ettiriladi. Hissiy bilish o'zining muayyan shakllariga ega. Ular: sezgi, idrok, tasavvur. Hissiy bilishda narsa va hodisalar shaxs ongida alohida-alohida aks etadi. Shuning uchun ham ular orasidagi aloqadorlik ba'zi hollarda shaxs e'tiboridan chetda qoladi. Insonning sezgilari aqliy bilish Manbai sifatida xizmat qiladi. U muayyan dalillarga asoslanadi. Mazkur jarayonda narsa va hodisalar yordamida ular orasidagi o'xshash jihatlarni aniqlanadi.

Ma'lumki, inson tafakkuri nisbiy mustaqillikka ega. Shuning uchun ham tafakkur mantiqiy xulosa chiqarishga ko'maklashadi. Inson hissiy bilishdan aqliy bilishga o'tganda, uning bilish faoliyati sifat o'zgarishiga uchraydi. Aqliy bilish -tushuncha, hukm va xulosa shaklida namoyon bo'ladi. Ilmiy bilish jarayonida emperik bilish bilan nazariy bilish uyg'unlashadi. [3] Emperik bilish jarayonida inson narsalarga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Emperik bilishning metodlari sifatida kuzatish, tasvirlash, tajriba, o'lchovlarni ko'rsatish mumkin.

Nazariy bilish jarayonida inson hodisalarining mazmun mohiyatini chuqurroq anglashga muvaffaq bo'ladi. Nazariy bilishning shakllari aniqlik, modellashtirish, abstraksiyalash, formallik, nazariyalar yaratish kabilarda namoyon bo'ladi. Inson bilish jarayonida mantiqiy fikrlashning muayyan metodlaridan foydalanadi. Ular o'rganilayotgan obektlarga yahlit yondashuv, hamda narsa va hodisalarining rivojlanish jarayonini ifodalaydi. Insonning bilish jarayonida nutq vositalari va turli belgilar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ularda faoliyatining ko'rsatkichlari aks etadi.

Shaxsning bilish faoliyati muayyan vazifalarni bajaradi. O'quv topshiriqlari yordamida ta'lim oluvchilarda yangi bilim va axborotlarni izlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Ta'lim jarayonida turli tushunchalar, bilimlardan faol foydalanish imkoniyatini yaratadi.

Ajdodlarimiz bilish vazifalarini hal qilish maqsadida ta'lim oluvchilar oldida ko'proq muammoli topshiriqlar, savollar qo'ygan. Ularni izlanishga undagan. Shu orqali talabaning bilish faoliyatini rivojlantirishga erishganlar. Buning uchun ta'lim oluvchilar oldiga ularni izlanishga undaydigan vazifalarni qo'yishga erishganlar. Bilish vazifalarini bajarish ta'lim oluvchilardan mustaqillik va bilimdonlikni talab qiladi. Shu maqsadda maktab va madrasalarda ta'lim oluvchilarning mustaqil bilim olishlariga alohida e'tibor qaratilgan. Ular ko'proq mustaqil mutolaa bilan shug'ullanganlar. Mustaqil mutolaa qilish, mantiqiy mushohada mashqlarini bajarish natijasida ta'lim oluvchilarning bilish faoliyatlari rivojlangan. Buning natijasida ularda

qoniqish, ijobiy his-tuyg'ular va ijod qilishga rag'bat vujudga kelgan. Shuning uchun ham o'rta asrlarda aksariyat madrasa olimlari badiiy ijod bilan shug'ullanganlar.

Bilish jarayonida ta'lim oluvchilar ko'proq yangi bilimlarni o'zlashtirish va ularni o'z faoliyatlarida faol qo'llash bilan shug'ullanadilar.

Didaktik nuqtai nazardan yondashganda, inson bilish faoliyatini amalga oshirish jarayonida ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan bilimlarni o'zlashtiradi va amaliy faoliyatida qo'llash ko'nikmasini egallaydi. Bunday yondashuv sharq allomalari faoliyatida ustivor o'rin egallagan. Ayniqsa madrasa mudarrislari toliblar har bir mavzuni chuqur o'zlashtirib, zarur amaliy ko'nikmalarni egallaganlaridan keyin yangi mavzuni o'tishga rag'bat ko'rsatganlar. Bilish faoliyati turli hayollar, g'oyalarning tug'ilishiga asos bo'ladi.

Bilish insonni faollikka undaydi. Bunday faoliyat jarayonida muhitning ideal modeli yaratiladi. Shaxs esa jarayonning faol sub'ekti sifatida faoliyat ko'rsatadi. Insonning asosiy faoliyati o'zini o'rab turgan muhitdagi voqea-xodisalarining mohiyatini anglashga yo'naltiradi. Bilish natijasida shaxsning bilim olish, atrof muhitni o'zlashtirish, voqelikni anglash, ma'naviy-aqloqiy hamda intellectual rivojlaning ehtiyojlari qondiriladi.

Turkiy xalqlar tomonidan VI-VIII asrlarda toshbitiklarda yozib qoldirilgan "Urxun-Enasoy yodgorliklari"da ham bugungi kun ta'lim tizimi uchun qimmatli fikrlar ilgari surilgan. Hukmdorlar yoshlarning bilimli, shijoatli, yuksak aql-idrok egasi bo'lishlari uchun harakat qilganlar. Ma'rifatli yoshlarga millatni yot asoratlaridan qutqarishi mumkinki ta'kidlangan. Mazkur fikrlar bugungi kunda yoshlarni aqliy jihatdan rivojlantirish va o'quv-bilish faoliyatini tizimli tarzda takomillashtirish uchun muhim pedagogic ahamiyat kasb etmoqda.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Kaykavusning "Qobusnoma", Ahmad Yugnakiyning "Hibbatul-hakoyiq", Sa'diyning "Guliston", Jomiyning "Bahoriston", Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarlarida ta'lim-tarbiya masalalariga keng o'rin ajratilgan. Al-Farobiyning asarlaridagi ta'lim-tarbiyaga oid fikrlar pedagogika fani uchun alohida qimmatga ega[4].

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida markaziy masala axloq, odob, ilm, insoniylik va adolat hisoblanadi. Podshoh va amaldorlardan tortib hunarmand va dehqonlargacha jamiyatdagi barcha toifalarning huquq va burchlariga o'z munosabatini bildiradi. Alloma borliq haqida bilimlarga fikr yuritganda odam bilishi mumkin bo'lmagan narsa, bilim bilan yechilmaydigan jumboq yo'qligini, bilim orqasida osmon sari yo'l ochilishi, bilim uchun tinmasdan o'rganish kerakligini o'qitadi[5].

Markaziy Osiyoda yashagan Abu Rayhon Beruniy, ibn Sino, Abu Nasr Farobiy kabi buyuk mutafakkirlar shaxsni har tomonlama kamol toptirish uchun bilish metodlariga alohida e'tibor qaratganlar. Bilish metodlari yaratuvchanlik xarakteriga ega. Allomalar bilish metodlarini emperik va aqliy bilish metodlariga ajratganlar. Emperik bilish metodlari sirasiga mutaxassislar kuzatish, tajriba, tavsiflash, o'lchash kabilarni kiritganlar.

Nazariy bilish bilish metodlari esa abstraksiyalash, formallashtirish, modellashtirish kabilarni o'z ichiga oladi.

Allomalar har bir metodning operatsional, qadriyatli jihatlari mavjudligini e'tirof etganlar.

Metodning operatsional jihati shaxsning bilimdonligi, qobiliyatini ifodalaydi. Qadriyatli jihati esa metodning samaradorligi, aniqligi, tushunarligi, ishonchligi kabi xususiyatlarni o'z ichiga oladi.[6].

Ajdodlardan avlodlarga shaxsiy iqtidor, nutq, maqsadga yo'naltirilgan holda mehnat qilish, fikrlash faoliyati, faoliyat jarayonida o'z hatti-harakatlarining mohiyatini anglash meros bo'lib o'tadi.

Katta avlod vakillaridan bir qator biologik sifatlar avlodlarga o'tadi: qiyofa, soch ranggi, jismoniy ko'rsatkichlar, qon guruhlari, iqtidor va layoqatlar, asab tizimining o'ziga xosligi, ko'rish organlarining o'ziga xos jihatlari, ko'z ranggi, o'ziga xos sezgirlik, bilish faolligi kabidir.

Biologik xususiyatlar shaxsning o'ziga xosligi va farqli jihatlarini namayon etadi. Meros tushunchasi ajdodlardan o'tadigan o'ziga xos jihatlar anglashiladi. Ajdodlardan avlodlarga o'tadigan xususiylar sirasiga ularning bilish faolligi ham kiradi. Bizning ota-bobolarimiz yuksak aql-zakovat egasi bo'lganliklari uchun ham ularning xususiyatlari va aql-zakovatlari mahsuli bo'lgan ma'naviy intellektual boylklari yosh avlodning bilish faolligini ta'minlashga xizmat qilib kelgan.

Ajdodlarimiz merosi yosh avlodning muayyan iqtidorlari yordamida ularning muayyan sohasidagi faoliyatlari rivojlanishiga asos bo'ladi. Bu yosh avlodning rivojlanishi uchun potensial imkoniyatlarni vujudga keltiradi. Yosh avlodda bilish faolligining rivojlanishi ko'p jihatdan mavjud shart-sharoitlar va ta'lim-tarbiya mazmuni bilan bevosita bog'liq. Ta'lim-tarbiya mazmunida xalq ijtimoiy tarbiyasining ifodalanishi jarayon sub'ektlarida bilish faolligining vujudga kelishiga asos bo'ladi. Ularda layoqatlar, iqtidor va talantning yorqin tarzda namayon bo'lishini ta'minlaydi. Yoshlarning bilish layoqatining shakllanishida ajdodlar merosi va pedagogic shart-sharoitlar muhim o'rin egallaydi. Mazkur didaktik vositalar talabalarning anatomic, morfologik layoqatlarini ham rivojlantirishga ko'maklashadi.

Yoshlardagi rivojlanish ko'rsatkichlari ularning integrative harakterdagi layoqatlari orqali o'z ifodasini topadi. Bunda umumiy va individual layoqatlar farqlanadi. Umumiy layoqatlar shaxsning faoliyatning turli ko'rinishlaridagi muvaffaqiyatlarini belgilaydi. Bu: aqliy layoqatlar, qo'l harakatlarining aniqligi va nozikligi, xotiraning rivojlanishi, nutqning takomillashuvida o'z aksini topadi.

Maxsus layoqatlar esa shaxsning o'ziga xos layoqatlari sifatida namayon bo'lib, faoliyatning muayyan sohasidagi muvaffaqiyatlarini belgilaydi. Bunday layoqatning namayon bo'lishi uchun shaxs o'ziga xos iqtidor egasi bo'lishi lozim. Ular sirasiga: matematik, musiqiy, lingvistik, adabiy-ijodiy, texnik, sportga oid, tashkilotchilik layoqatlarini kiritish mumkin.

Shaxsning umumiy va maxsus layoqatlari bir-birini boyitishi, to'ldirishi, takomillashtirishi mumkin. Alohida ahamiyatga ega bo'lgan holatlardan biri shaxs iqtidorlarining meros tarzida bir-biriga o'tishidir. Masalan, loyihalash, san'at asarlarini yaratish kabi iqtidorlar ajdodlardan avlodlarga o'tadi va takomillashib shaxsning bilish faolligini ta'minlaydi.

Ajdodlar merosi sifatida shaxsning bilish faoliyatini rivojlantirishda uning qiziqishlari va mayllari muhim ahamiyatga ega. Bu alohida sohalarda shaxsning muvaffaqiyatli faoliya ko'rsatishini ta'minlovchi xodisadir. Bu ko'p jihatdan shaxsning hayot tarsi va ta'lim tarbiyasi bilan bevosita bog'liq.

Shaxsning tafakkur tarzini ma'naviy-axloqiy, intellectual rivojlanish imkonini beradigan bilish faoliyatini rivojlantiradigan, ma'naviy-madaniy meros namunalarini yordamida faollashtirish insonning aqliy taraqqiyotini ta'minlash imkonini beradi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi davlat siyosatida ajdodlar merosini o'rganish va yosh avlodni ma'naviy-intellektual jihatdan yuksaltirish ushbu merosdan foydalanish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki ajdodlar merosi sifatida shaxsning bilish faoliyatini rivojlantirishda uning qiziqishlari va mayllari muhim ahamiyatga egadir. Yoshlardagi rivojlanish ko'rsatkichlari ularning integrative harakterdagi layoqatlari orqali ham o'z ifodasini ko'rsatmoqda.

**Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” PF-60 sonli Farmoni. <https://lex.uz>
2. Кадирова, Х. Б. (2023). ХАЛҚ ПСИХОЛОГИЯСИДА ИДЕНТИКЛИК НИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ. JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH, 6(2), 203-208.
3. Kadirova, Y. B. (2023). TA'LIM JARAYONIDA 'QITISHNING INTEGRATIV TECHNOLOGIYALARINI ISHLAB CHIQUISH VA AMALIYOTIDA QO'LLASH. Innovations in Technology and Science Education, 2(10), 541-548.
4. Pedagogika entsiklopediya. I jild / tuzuvchilar: jamoa. // Toshkent. “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2015.-320b.
5. Xayrullayev M. O‘tmish mutafakkirlari ta’lim-tarbiya haqida / Xalq pedagogika – inson kamolotining asosi. 1-kitob. T.:O‘zPFITI, 1992.-110b.
6. Tuxliyev B. Yusuf Xos Hojibning “Qutadgu bilig” asar, T., 1991y.
7. Kadirova, X. B. (2023). YOSHLARNI MILLIY QADRIYATLAR RUHIDA TARBIYALASHDA OILALA VA MAHALLALARNING RO'LI. Innovations in Technology and Science Education, 2(10), 549-554.
8. Kadirova Ya. B. YOSHLARDA FUKAROLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH ORQALI VATANPARVARLIK VA BAYNALMINALLIK TUYG 'ULARINI, RIVOJLANTIRISH//JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH VOLUME-2, ISSUE-15 (28-February) Б.197-202
9. Кадирова, Х. Б. ҚОРАҚАЛПОҚ МИЛЛИЙ ИДИНТИКЛИГИНИ БЕЛГИЛАШДА–МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИНГ МОҲИЯТИ/ Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университетининг Ахборотномаси – №. 4 (41), Нукус.- 2018.- Б 220-222.
10. Buvabayevna, K. X. (2023). YOSHLARNING HUQUQIY MADANIYATNI SHAKILLANTIRISHDA IJTIMOIIY-MA'NAVIY MUXITNING TA'SIRI. O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 2(19), 879-884.
11. Kadyrova, H. (2017). Social and cultural identity of the Karakalpak people. In ROLE OF NONMATERIAL FACTORS IN ENSURING THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CONDITION OF A SOCIETY (pp. 69-72).
12. Kadyrova, H. (2016). TRADITIONS OF MORAL EDUCATION IN MODERN FAMILIES KARAKALPAK. SCOPE ACADEMIC HOUSE B&M PUBLISHING, 40.
13. Y Kadirova, K Kadirova SOCIAL ACTIVITY OF PEDAGOGUE IN SOCIO-POLITICAL LIFE OF SOCIETY//Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. B3. – Pp. 417-421
14. A'zamxonov S.X. Ta'lim jarayonida o'qituvchi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari <https://bestpublication.org/index.php/iq/article/view/1106> vol. 2 no. 22 (2022): ijodkor o'qituvchi 381-386-bet
15. Y Kadirova, K Kadirova SOCIAL ACTIVITY OF PEDAGOGUE IN SOCIO-POLITICAL LIFE OF SOCIETY//Science and innovation. – 2023. – T. 2. – №. B3. – Pp. 417-421
16. Kadirova Yakitjan Buvabaevna, Kadirova Khalima Buvabaevna. [METHODOLOGICAL BASIS OF DEVELOPMENT OF LEGAL IMMUNITY OF STUDENTS ON THE BASIS OF A SUBJECT-ETHICAL APPROACH](#). Journal of Pharmaceutical Negative Results. 2022/12/23. Pp.6480-6487. DOI: <https://doi.org/10.47750/pnr.2022.13.S09.771>

17. Kadirova Y. B. The Advantages of Improving Students' Civic Literacy in Building a Democratic State Governed by the Rule of Law //International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. – 2021. – T. 8. – №. 5. – C. 469-473.
18. Buvabaevna K. Y. Issues of Civil Literacy Development in the Education System //Annals of the Romanian Society for Cell Biology. – 2021. – C. 5477-5489.
19. Buvabaevna K. Y., named after Nizami T. THE ROLE OF FAMILY AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN INCREASING THE CIVIL LITERACY OF STUDENTS //MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS. – 2021. – C. 140.